

UNELE PROBLEME PRIVIND ÎNCEPUTURILE ACTIVITĂȚII COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE — SECȚIA PENTRU TRANSILVANIA*

Efortul excepțional de reconstrucție a țării rănite de primul război mondial, unirea de la 1 decembrie 1918 — act de majoră importanță care readuce la sinul țării Transilvania, gama variată de probleme puse în fața poporului nostru în urma desăvîrșirii unității sale naționale, sînt dimensiuni istorice cunoscute, pe temelia cărora poporul român și-a fundamentat istoria sa contemporană. În multitudinea de acte politice pe care noile realități — teritorii noi, minorități naționale, grave rămineri în urmă ale unor provincii sub raport economic și social, distrugerile provocate de conflagrația mondială ș.a. — le-au impus, se numără și Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice din 28 iulie 1919. În baza acestei legi se înființează secții ale Comisiunii Monumentelor Istorice la Cluj, la Chișinău, Cernăuți, la Lugoj.

De altfel România, prin acest act juridic, nu făcea altceva decît să se înscrie, pe linia unor tradiții mai vechi (Legile din 1893 și 1913) privind politica sa culturală în domeniul ocrotirii patrimoniului cultural.

În acest context care implică și o adevărată preocupare la interesul crescînd pe plan general pentru ocrotirea bunurilor culturale (amintim că în acești ani țări ca Turcia, Grecia, Egiptul ș.a. își elaborează sisteme juridice protectoare și prohibitive în domeniul patrimoniului lor național), ia naștere în Transilvania o secție a Comisiunii de protejare, conservare și restructurare a monumentelor noastre.

Despre activitatea acestui organ — secția pentru Transilvania a Comisiunii Monumentelor Istorice¹ — vom relata în cele ce urmează, considerînd-o de la bun început ca pusă sub deviza apărării patrimoniului cultural, a salvării acestuia și mai ales a creării unui cadru propice pentru ca această acțiune să devină un fenomen de conștiință civică.

* Prezentul studiu îmi prilejuește un nou omagiu adus savantului și profesorului Constantin Daicoviciu, fost secretar și apoi președinte al Comisiunii Monumentelor Istorice — Secția pentru Transilvania, prin a cărei grijă s-a păstrat arhiva Comisiunii. De asemenea mulțumesc și pe această cale conf. dr. Hadrian Daicoviciu, care m-a îndemnat și m-a ajutat să studiez documentele Comisiunii, punîndu-mi-le la dispoziție cu o aleasă generozitate. Exprim totodată mulțumirile mele și colectivului Oficiului pentru patrimoniul cultural național al județului Cluj, condus de istoricul Nicolae Cordoș, care mi-a facilitat accesul la Arhiva Comisiunii.

¹ Potrivit delegației Comisiei Centrale a Monumentelor Istorice nr. 119/18. III. 1921, prof. univ. Al. Lepădatu convoacă la 10. 04. 1921 membrii propuși pentru a fi definitivăți și a-și alege un președinte. Membrii CMI — Secția pentru Transilvania: Alex. Lepădatu (președinte), Ioan Lupaș, D. M. Teodorescu, Michael Csáki (directorul Muzeului Brukenthal), Iulian Marțian (istoric și publicist, maior în retragere), Elie Dăianu (protopop al Clujului) și Márton Roska (directorul Muzeului Carpaților din Cluj); vezi și actul de numire a membrilor secției regionale a CMI din Transilvania, cu ținuturile mărginașe Crișana și Maramureș, numiți prin Înaltul Decret regal nr. 759 din 08. 03. 1921, act semnat de D. Onciul și V. Drăghiceanu la 18. 03. 1921, nr. 5. Arhiva Oficiului pentru patrimoniul cultural național Cluj, Fond CMI — secția Transilvania — dosar 1921.

Patru sînt direcțiile principale de acțiune pe care comisia transilvăneană le-a avut în atenție în toată perioada funcționării sale:

- restaurarea monumentelor istorice și de artă (inclusiv de arhitectură populară);
- direcționarea cercetărilor arheologice și de istoria artelor întreprinse pe teritoriul Transilvaniei;
- identificarea de noi bunuri culturale, inclusiv mobile, ținerea la zi a listei acestor bunuri (în special monumente) și dezvoltarea continuă a patrimoniului instituțiilor muzeale;
- acțiuni de salvare a unor categorii de bunuri periclitate.

Firese, așa cum îi este dat oricărui organism nou înființat, secția Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania și-a perfecționat în timp modul de lucru, metodologia sa, noi recunoscîndu-i însă caracterul științific al deciziilor luate, probitatea profesională și înalta atitudine etică a membrilor săi, ca și — ceea ce este extrem de important — faptul de a se fi aflat în miezul problemelor, cu o mare rapiditate de acțiune și creînd mijloace care au condus prin inventivitate și eficiența lor la reale înfăptuiri.

În Transilvania, unde moștenirea culturală privind monumentele, ca și existența unei tradiții asigurate de activitatea fostei Comisiuni Maghiare a Monumentelor, crea o țesătură complicată de probleme, îi revenea noii comisii un rol de arbitru imparțial și în același timp de organism politic și științific decis să introducă în normele de protecție a bunurilor culturale noi elemente și noi preocupări, cum este de exemplu atenția acordată monumentelor din categoria arhitecturii de lemn.

Este desigur cazul să amintim, în afara competenței profesionale indiscutabile a membrilor comisiei, modul riguros științific ca și imparțialitatea cu care aceștia au analizat monumentele ce urmau să se restaureze, sau avizele date totdeauna în urma unei cercetări științifice, concretizate în rapoarte care sînt valabile prin informațiile lor și în zilele noastre. De altfel, despre activitatea lor va fi vorba de cîte ori vom trata una sau alta din marile probleme, pentru că numărul restrîns de membri impunea implicit o responsabilitate bine precizată și pe răspunderea fiecăruia.

Legislația sub patronajul căreia activa Comisiunea Monumentelor Istorice (inclusiv Secția pentru Transilvania) era încă perfectibilă și nu corespundea întru totul cerințelor acestui domeniu, aspect ce ni-l dovedesc și demersurile continue spre completarea și adecvarea prevederilor ei, acțiuni care se vor desăvîrși printr-o nouă lege, emanată la sugestia eruditului profesor Nicolae Iorga, în anul 1932 (14 aprilie). De fapt, încă în 1923, legea din 1919 era vizată spre înnoire; Comisia Monumentelor Istorice trimitea secției de la Cluj sub semnătura lui V. M. Ispir un „Proiect pentru organizarea chestiunii monumentelor istorice”². Cîtă importanță are problema ocrotirii patrimoniului cultural național, o dovedește spiritul de analiză pe care îl fac prezent membrii comisiei față de aceste propuneri (din care noi reținem cu titlu novator înființarea comisiei arheologice și a celei artistice, sau cele prevăzute la articolul 5 în privința bunurilor mobile vechi: „în special obiectele de cult, mobilier, icoane, candelă, sfeșnice, vase, tîmple, uși, cruci, cărți, manuscrise, veșminte, odăjdii, epitafe, documente, stampe și monezi

² Adresa CMI 662/31. 07. 1923, Arh. OPCN, CMI Transilvania, 01. 11. 1923/314. — dosar 1923.

[care] vor fi clasate după aceleași norme ca și imobilele. Orice deținător de obiecte de acest fel este ținut sub pedeapsă de confiscare a face cunoscut Comisiunii Monumentelor Istorice în termen de cel mult un an de la promulgarea legii inventarul obiectelor pe care le deține. Comerțul cu obiecte enumerate la art. 1 este permis numai dacă acele obiecte nu provin din colecțiunile statului comunitar, județelor sau persoanelor moral recunoscute sau din biserici și mănăstiri...³). Aceștia clasau proiectul ca „un progres indiscutabil în teorie“, care „în praxă nu se va valida, fiindcă este conceput în baza ideii de centralizare. Totul la București. Iar Bucureștiul va lucra tot atât de expeditiv ca de prezent în chestia podurilor și a șoselelor ardelen, care nu se reparaază cu ani⁴“, dar în același timp și făceau sugestii extrem de moderne și aplicate perfect situației: unificarea secției Comisiei din Cluj cu cea pentru Banat, clarificarea supravegherii săpăturilor arheologice insuficient prevăzută la art. 9, pct. 2, ca și aprobarea acestor săpături (art. 11, primul aliniat) de către Comisiunea arheologică și altele⁴.

Încă de la începuturile sale, comisia și-a propus cunoașterea monumentelor, înscrierea lor în evidențe, ca obiectiv primordial și în acest sens elaborează un „Chestionar privitor la monumentele istorice“⁵, document de înregistrare care cuprinde 19 probleme ce urmau să contureze calitatea de bun supus prevederilor legii; între acestea se urmăreau: „felul monumentului, material și tehnică, datare-ctitori, inscripții, anexe, pietre de mormînt, starea și datarea zugrăvelii, tîmpla, strane și sfeșnice, inventar icoane, inventar candel, cădelnițe etc., veșminte, documente-manuscripte, cărți, clopote, ultima reparație, lucruri istorice prin prejur“, care dădeau posibilitatea clasării monumentelor în funcție de importanța și valoarea lor.

Motivația acestui interes o vedem și într-o circulară comună, semnată de D. Onciul și V. Drăghiceanu, a Ministerului Cultelor și Instrucțiunii — Comisia Monumentelor Istorice și Administrația Casei Bisericii (nr. 735/4 mai 1920)⁶, care era adresată organelor de cult județene: „unele strălucite, altele modeste, și foarte multe în stare de părăginire sau ruină, aceste locașuri, așa cum sînt, alcătuiesc comori de amintiri istorice și tezaure de artă cari, *pe măsură ce sunt cunoscute* [subl. n.], fac admirațiunea chiar a străinilor. Unul din aceștia, Strzygowski, un bun cunoscător al artei bisericești răsăritene, nu pregetă a prețui comorile noastre de artă bisericească deopotrivă cu comorile artistice ale popoarelor cu civilizația mai veche“, pentru că aceste bunuri trebuie păstrate „dintr-un simțămînt de sfințenie față de moștenirea artistică ce o avem de la generațiile ce ne-au precedat, și pe care avem datoria, ca orice nație civilizată, a o lăsa neatinsă generațiilor care vor veni după noi“.

Numeroase au fost cercetările preliminară definitivării primei liste a monumentelor. În primul rînd trebuie ținut cont de propunerile județelor care au fost sondate încă din 1919 de către Resortul Cultelor și Instrucțiunii publice din cadrul

³ Referat la proiect, întocmit de I. Marțian la 13. 09. 1923, arh. OPCN—CMI Transilvania, 01. 09. 1923/314, dosar 1923.

⁴ Referat la proiect, întocmit de M. Roska la 01. 11. 1923, arh. OPCN Transilvania, 01. 09. 1923/314 — dosar 1923.

⁵ Arh. OPCN — CMI Transilvania, dosar 1921.

⁶ Idem.

Consiliului dirigent⁷. În acest sens aflăm că pe teritoriul județului Făgăraș, în 1921 se găsesc următoarele monumente: Castelul orașului Făgăraș; Biserica greco-catolică Sf. Nicolae; Rămășițele castelului lui Vodă Brincoveanu din Simbăta de Sus; Rămășițele schitului de la Poiana⁸, iar atunci când analizează informațiile „cu care ar mai fi de a se întregi lista monumentelor”⁹, I. Marțian mai adaugă mănăstirea de la satul Margina, lângă Aiud, fondată în anul 1611; mănăstirea Strimba de lângă Satul Fizeș-Sîmpetru (azi Sîmpetru Almașului, jud. Sălaj), 1470; mănăstirea Vaca, pertinență a mănăstirii Prislop; o capelă lângă satul Kászonteltiz (?) (care precum spune Müller în Siebenbürgisch Sagen este zugrăvită încă de pe vremea păgînă) (pag. 240); biserica de la Ostrovul Mare, județul Hunedoara, zidită între sec. VIII—XIII; biserica Peșteana-Hunedoara; biserica Sîntămăria Orlea (construită sec. VIII sau IX); biserica din Sîmpetru-Hunedoara; biserica din Pui, județul Hunedoara¹⁰, toate obiective care, după opinia autorului scrisorii, „ar merita să fie seriate în lista monumentelor”. De altfel, acest membru al Comisiei va întocmi, încă la 20 sept. 1921, un „Proiect pentru conscrierea monumentelor istorice din Ardeal”¹⁰, pe care îl va supune Comisiei în ședința sa din 1 oct. 1921. Cu această ocazie se va hotări — conform procesului verbal încheiat:

⁷ Prin adresa 7.454 — 5/3. 07. 1919/4.027 se comunică primarului Devei că pe teritoriul județean se găsesc:

- Muzeul Societății arheologice din jud. Hunedoara „sistemizat încă, cu o seamă de antichități din era romană, rămășițe din cultul Mithras...”.
- Cîteva rămășițe de teracotă și piese vechi romane în pedagogia de stat din Deva.
- Magna Curia, sub Cetatea Devei.
- Mai multe icoane și portrete; între ele și „escurgerea lui Ioan Huniade” în sala mare a „casei județului”.
- Bibliotecile școlare de la Școala reală superioară de Pedagogie și Școala de fete.
- Edificiul teatrului nou din oraș.
- Casa județeană „în stil cu multe nuanțe din renaissance” și care a construit-o același arhitect care a plănuit Parlamentul din Pesta.
- Parva Curia (edificiul lateral al Pedagogiei).
- „Un tron cu însemnătate istorică pentru români, cu o inscripție pe care a descifrat-o nu demult filozoful Dr. Iosif Popovici” în cimitirul Devei.
- Cetatea Hunedorei (Vajda Huniad).
- Biserica din Demsuș, la temelii cu multe inscripții romane.
- „Un tron antic roman” în comuna Merişor.
- Grădiște Ulpia Traiană, ridicată de Traian după pustiirea Sarmizegetusei.
- „O amintire de Ioan Huniade de pe vremea înfrîngerii turcilor”, în comuna Zăiceni, în apropierea ei cu Poarta de Fier”.
- O columnă în apropierea gării Sibor (Abenyser) în virful căreia stau amintiri vitejești de bronz în memoria biruinței lui Matei Corvin și a lui Pavel Chinezul asupra turcilor.
- Cetatea „Colț” (ruine) aproape de Malovitz (Suseni, jud. Hunedoara).
- Ruine romane — în hotarul comunei Veșel.
- „Multe monumente romane, inscripții, părți de edificii romane”, în parcul contelui Toldi-Horvath din Mintia.
- Școala română din Călan.
- Biblioteca Colegiului Kun din Orăștie. — Arh. OPCN — CMI Transilvania — dosar 1921.

⁸ Arh. OPCN—CMI Transilvania, 13. 10. 1921/10 — dosar 1921.

⁹ Arh. OPCN—CMI Transilvania, 23. 12. 1920 — dosar 1921.

¹⁰ Avînd în vedere interesul pe care-l stîrnește punctul respectiv de vedere vom reda conținutul proiectului:

I. Să se declare monumente: stațiunile preistorice, movilele (Tumulii și Gorganele), interiorul circumvalațiunilor de pămînt, ruinele de cetăți, castele, incinte și alte edificii din vechime, ruinele de biserici și mănăstiri și cimitire și morminte vechi.

II. Următoarele obiective arhitectonice: castelul de la satul Benedic, castelele Borța, Bran, Cetatea de Baltă, Criș, Făgăraș, Gherla, Gilău, Hunedoara, Jeciu (Brincovenesti), Iernut,

a) „ca monumentele de importanță I să fie comunicate numai în general autorităților și publicului păstrându-se la sediul Comisiunii un inventar amănunțit al lor (deocamdată repertoriul său arheologic), aceasta în scop de a evita abuzurile săpăturilor neînștiințate și neautorizate;

b) ca declararea monumentelor de importanță II să fie adusă la cunoștință prefecturilor de județ, iar calitatea lor de monumente istorice să fie inclusă în rubrica »C« a cărților funduare;

c) din monumente de importanță III să fie declarate deocamdată, ca atare, bisericile românești semnalate, înștiințându-se de aceasta consistoarele respective, care să fie rugate ca, pe viitor, să nu dea nici o autorizație de dărîmire sau de refacere a vreunei biserici anterioare anului 1800, fără a aviza prealabil Comisiunea regională a monumentelor istorice, în vederea examinării de aproape, supt raport istoric și arheologic, a acestor biserici;

d) în ce privește bisericile lutherane, declararea lor să se facă numai după ce se va primi raportul D-lui Csaki;

e) ce privește monumentele de importanță IV, ele să fie semnalate autorităților de drept pentru integrala lor conservare“.

Încă înainte de a 3-a ședință a Comisiei din 6 sept. 1921 se hotărăște ca principiul de inventariere să fie cel geografic și, în ceea ce este mai important, inserarea în inventarul de bunuri „în cazul cînd obiecte de interes istoric sau artistic se găsesc în clădiri lipsite de un astfel de caracter, să se facă și lista acelor obiecte indicîndu-se și locul unde se găsesc“¹¹.

Eforturile de cunoaștere a monumentelor se finalizează la sfîrșitul anului 1924 cu o listă de monumente clasate, existente pe teritoriul Transilvaniei¹² și la

Iambor, Chizdu(?) din fostul județ Țîrnava Mare, Miercurea Ciuc, Răcașul de Jos, Rîșnov, Tg. Mureș, Brașov și Cluj. La fel se va proceda cu ruinele amfiteatrului Grădiște și Moigrad. Lista se va extinde la acest punct asupra turnurilor „care s-au mai conservat din fortificațiile orașelor: Bistrița, Brașov, Cluj, Mediaș, Sebeș și Sibiu“, identic procedîndu-se cu porțile principale ale fortăreței de la Alba Iulia, sfatul orașului Brașov și casa în care s-a născut regele Mathias în Cluj.

La punctul III autorul arată că se impune controlul conservării următoarelor biserici antice: Demsuș, Feleac, Gurasada, Ostrovul Mare, Peșteana, Pui și Vad și a bisericilor de la satele Magina (jud. Alba), Strimba de lîngă Fizeș, Sînpetru, Prislop și Vaca.

Din punct de vedere artistic să se conserve bisericile lutherane fortificate: Cîncșor, Prejmer, Hărman, Biertan, Cisnădie și Mediaș. La fel bisericile din Herina, Abrud și Sîntămăria Orlea.

La punctul IV autorul consideră că „ar trebui mînuite de distrugere resturile ruinelor de cetăți de la Grădiștea Orăștiei, Cugir, Rîu Morii și turnurile de la satul Crivadia, Subcetate, Boița, Crizbav și Turin“.

¹¹ Proces verbal nr. 3/06. 09. 1921, arh. OPCN—CMI Transilvania — dosar 1921.

¹² Acestea sînt:

— Stațiunea arheologică din hotarul comunei Gălățeni (jud. Mureș) la locul numit „Gyepűzegárka“; peștera de la cătunul Cioclovina (jud. Hunedoara); ruinele de cetate (medievală) în hotarul comunei Dumitrea Mare (jud. Bistrița-Năsăud).

— Bis. ortodoxă din Mesentea (jud. Alba).
 — Bis. ortodoxă Rîpa Rîmeți (jud. Alba).
 — Bis. ortodoxă de lemn din Brădet (jud. Bihor).
 — Bis. ortodoxă cea veche din Cernat (jud. Brașov).
 — Bis. ortodoxă Sf. Adormire din Satu Lung (jud. Brașov).
 — Bis. ortodoxă din Turcheș (jud. Brașov).
 — Bis. greco-catolică din Cluj;
 — Bis. ortodoxă din Apahida (jud. Cluj).
 — Bis. ortodoxă (de lemn) din Cojocna (jud. Cluj).

care se adaugă „pînă la întocmirea definitivă a inventarului nostru, ca monumente istorice, toate acele locuri cu stațiuni preistorice, antice și ruini medievale sau moderne, biserici, mănăstiri și clădiri profane cum și toate obiectele, cuprinse în Inventarul oficial al Comisiunii Monumentelor Istorice ungare din Budapesta (Magyarország Műemlékei, VII, Budapest, 1906) găsite pe teritoriul celor 20 de județe ale Transilvaniei”¹².

În vederea facilitării activității de cercetare comisia transilvăneană va iniția realizarea unor instrumente de lucru cu caracter de referință cum sînt: Inventarul monumentelor și obiectivelor istorice și artistice săsești din Transilvania de Dr. Michael Csaki, Repertoriul arheologic pentru Transilvania de Iulian Marțian. Totodată va promova un permanent interes înregistrării bunurilor mobile pe care le sesizau membrii comisiei, de cele mai multe ori privind posibilitatea valorificării lor muzeale¹³.

De altfel, de o mare importanță se vor bucura și alte publicații ale Comisiunii care, pe lîngă Anuar și Buletin, vor răspîndi în întreaga țară experiența realizată aici, în Transilvania, și vor servi ca o bază de confruntare științifică. La Cernăuți, Chișinău, Lugoj, pînă la Plenița, unde C. S. Nicolăescu-Plopșor conduce muzeul regional de antichități, la Academia Română și aproape în toate școlile Transilvaniei, cuvîntul scris, promovînd cercetarea probă și interesată doar de aspectul perenității zestrei noastre culturale, va trezi și va face prozeliți¹⁴. Marii învățați ai timpului, N. Iorga, V. Pârvan, D. Onciul ș.a., mulțumesc pentru publicațiile Comisiunii de la Cluj, subliniind aportul său în efortul comun întreprins în direcția salvagădării patrimoniului cultural¹⁵.

Iată, de pildă, ce nota Martin Roska¹⁷ într-un raport privitor la biserica greco-orientală din Someșfalău, la 27 mai 1922¹⁸: „cu ocazia aceasta, în interesul unei colecții bisericești române, care se va întemeia în viitor, rog onorata comisie să ia dispozițiile cele mai urgente în privința inventarierii tablourilor, crucilor, meselor, hainelor etc.”¹⁹.

— Bis. greco-catolică (de lemn) din Feiurd (coada Feleacului, fostă Fildul de Mijloc — jud. Sălaj).

— Bis. ortodoxă din Someșfalău (Someșeni) — jud. Cluj.

— Bis. ortodoxă din Oprea Cîrțișoara (jud. Brașov).

— Bis. ortodoxă din Streja Cîrțișoara (jud. Brașov).

— Bis. de lemn din Buzești (jud. Satu Mare).

— Bis. ortodoxă din Apoldul de Jos (jud. Sibiu).

— Bis. ortodoxă din Sibiel (jud. Sibiu).

— Bis. ortodoxă din Avrig (jud. Sibiu).

— Bis. ortodoxă din Topircea (jud. Sibiu).

— Casa episcopală din Rășinari (jud. Sibiu); bis. ortodoxă din Turda.

¹² Informații consemnate în procesul verbal nr. 9/08. 12. 1924 — arh. OPCN—CMI Transilvania — dosar 1924.

¹³ Raport întocmit la 29. 05. 1922, în urma cercetării efectuate cu secretarul comisiei — Constantin Daicoviciu — și prezentat în ședința din 14. 06. 1922, arh. OPCN — Transilvania, 01. 06. 1922/111, dosar 1922.

¹⁴ Proces verbal nr. 12, ședința 08. 12. 1923 arh. OPCN — CMI Transilvania, dosar 1923.

¹⁵ Această sarcină a fost dată celor amintiți în ședința din 03. 11. 1921 și consemnată în procesul verbal nr. 5 al comisiei, arh. OPCN—CMI Transilvania — dosar 1921.

¹⁷ Raport M. Roska și G. Vîlsan, arh. OPCN—CMI Transilvania, 18. 12. 1921/55, dosar 1921.

¹⁸ Raport 635/1921 art. OPCN—CMI Transilvania 20. 10. 1921/35, dosar 1921.

¹⁹ Idem.

Și colecția Téglás din Turda (din care doar câteva materiale se mai află în posesia muzeului local n.n.) a fost vizitată la 1 ian. 1922 de către cei însărcinați, adăugându-li-se secretarul Comisiei. Proprietarul ei a fost rugat să facă un inventar special, colecția interesînd pînă și comisiunea centrală pentru „cupa lui Mihai Viteazul și desenul de pe mormîntul său”²⁰.

Aceleași idei reflectă și raportul lui Iulian Marțian privind starea monumentelor din Făgăraș, cu care ocazie propune înființarea unui muzeu al neamului românesc, etnografic și arheologic, după modelul muzeului germanic din Nürnberg²¹, iar un raport al lui M. Roska din 10 X 1924 arată că „muzeele din țară se află într-o stare foarte tristă în ceea ce privește aranjarea lor...” care conduce la faptul cunoscut că colecțiile nu sînt accesibile și nu se pot studia.

Grija față de patrimoniul cultural și artistic mobil caracterizează fiecare act al comisiei, astfel că o înregistrăm ca o veritabilă atitudine profesională, manifestînd pregnant orizontul cultural larg și în consensul celor mai înaintate idei contemporane; cercetînd biserica din Feleac, M. Roska raporta la 30 iulie 1922 următoarele date prezentate în ședința din 13 august 1922: în biserică se mai găsește un apostol slavonesc, un evangheliar (1682), o cazanie cu însemnare din 1731, un triod de pe la 1800; un scaun episcopal (avînd pe spate data de 5 aprilie 1762), un clopot cu data de 1620; icoane reprezentînd pe Christos în dreapta altarului (1770), pe Maica Domnului cu 12 apostoli în stînga (cu însemnarea 1770 meșița, Martie 11 zile); pe ușile împărătești este scris anul 1769; 2 icoane în tindă — Ilie Proroc — (177[4]) și Mîntuitorul (1762) și care, notează referentul, „nu ar fi exclus ca să fie de proveniență din principate, deși se știe, că la Nicola, în Ardeal, se imita pînă la perfecție acest fel de icoane de dincolo de munți. Mai mult ca probabil că achiziția lor de către biserică s-a întîmplat odată cu renovarea lăcașului sfînt pe timpul Mariei Tereza (1760—1780 n.n.)”. În final conchide: „să se păstreze toate obiectele de preț ale bisericii pentru a se trimite la Muzeul Central din Blaj”²².

Politica muzeală a Comisiei se transpune și în încurajarea diferitelor acțiuni care, în general, conduceau la înființarea de muzee. Într-o adresă sub semnătura lui I. Lupaș, prefectul județului Turda-Arieș era sesizat în februarie 1922 că, la diferiți locuitori, „se găsesc o samă de monumente epigrafice și sculpturale antice dintre care unele foarte importante din punct de vedere istoric”, răspîndite de o astfel de manieră „împiedicînd atît studiul cît și folosința lor din punct de vedere muzeografic pentru cultura publică”; semnatarul arată că „cu ajutorul lor s-ar putea pune bazele unui muzeu regional al Turdei... care va putea în scurtă

²⁰ Adresa CMI din 14. 02. 1922/1. 014 arh. OPCN—CMI Transilvania 02. 01. 1922/75, dosar 1921;

La 11. 04. M. Roska raportează asupra colecției următoarele: „cuprinde 15 grupe de obiecte (preistorie, migrarea popoarelor, din Potaissa, petrificații, rămășițe paleontologice, manuscrise vechi din arhiva contelui Iosif Kemény, diferite manuscrise și imprimate, anti-chități medievale, obiecte de majolică, cositor și lemn, obiecte etnografice, tablouri vechi — picturi, cărți, monede romane, monede romane din Dacia, monede vechi, modele de broderii”, iar în grupa 10 amintește „paharul lui Mihai Viteazul, din anul 1599, un pahar de argint din al XVI-lea secol, paharul de argint al lui Petru Folthoti din 1601, paharul de argint al lui Mihai Fenesi din 1658, paharul lui Ștefan Apor din 1703.”

²¹ Raport întocmit la 07. 09. 1922 și discutat în ședința din 11.10. 1922, arh. OPCN—CMI Transilvania, 03. 10. 1922/162, dosar 1922.

²² Raport 30. 07. discutat în ședința din 18. 08. 1922 arh. OPCN—CMI Transilvania 02. 08. 1922/137, dosar 1922.

vreme deveni unul din cele mai de seamă muzee regionale din țară²³. În acest sens, roagă să fie ajutat prof. Nanu ca să adune vestigii în localul liceului și să pună astfel bazele Muzeului.

Imediat după unirea din 1918, salvarea unor arhive care, pentru intelectualii conștienți, constituiau importante dovezi în reconstituirea istoriei Transilvaniei, a fost atribuită unor organisme specializate (Comisiunea pentru organizarea arhivelor statului din Transilvania); și aici Comisia, prin sistemul ei de informații, dar mai ales, prin prestigiul care atrăgea și dădea siguranță, are un însemnat rol. Vom semnală doar câteva exemple pentru a ilustra problema: Liceul „Timotei Cipariu” din Ibașfalău (Dumbrăveni) solicita ajutorul pentru prelucrarea unei colecții de documente și acte vechi²⁴, pe când în ședința din 24 IX 1922 — ca expresie a celor precizate mai sus — comisia analiza, printre altele, și semnalarea prof. G. C. I. Moțaș că, într-un turn al palatului lui Apafy (tot din Ibașfalău), se găsesc depozitate „un mare număr de hrisoave vechi în care s-ar putea găsi eventual multe lucruri interesante”²⁵.

Pentru a facilita depistarea acestor importante categorii de bunuri culturale, de numeroase ori Comisia a difuzat circulare către culte privind cărțile vechi și diplomele aflate în posesia lor, așa făcându-se de exemplu la 21 august 1921.

Din același nobil interes Comisia transilvăneană va face numeroase demersuri pentru readucerea în țară a arhivei (sau măcar copierea acesteia) fostei Comisii ungare a monumentelor, care se referea, bineînțeles, la monumentele din Transilvania²⁶. Pentru acest lucru se cer a fi ilustrate eforturile depuse de Coriolan Petranu, care a făcut demersuri pe lângă autoritățile competente din Budapesta²⁷, și D. M. Teodorescu. Problema respectivă era încă nerezolvată în anul 1924, deși într-o adresă trimisă Ministerului Cultelor și Artelor se arată că „ungurii, probabil, nu vor pune piedici copierii planurilor, desenurilor, rapoartelor etc., asupra documentelor găsite de noi în Transilvania”²⁸.

Unul din domeniile cele mai importante în care Comisia și-a exercitat rolul de control conform celor prevăzute în legea din 1919²⁹ este cel al cercetării arheologice.

Se cuvine să precizăm că însăși prezența unor mari arheologi ardeleni ai timpului — D. M. Teodorescu, Em. Panaitescu și M. Roska, ca și preocupările legate de arheologie ale lui Iulian Marțian, au avut un mare rol în continuarea viitoarei școli de la Cluj. Aici și-a început activitatea, și desigur nu este întâmplătoare evoluția sa, Constantin Daicoviciu, care era în acea perioadă practicant la Institutul de arheologie și numismatică din Cluj și care, recomandat de M. Roska și sprijinit de Ioan Lupaș, este numit la 1 oct. 1921³⁰ secretar al Comisiunii.

²³ Arh. OPCN—CMI Transilvania, 14. 02. 1922/46, dosar 1922.

²⁴ Idem, 10. 11. 1922/169, dosar 1922.

²⁵ Idem, 24. 09. 1922/156, dosar 1922.

²⁶ Vezi adresa către Ministerul Afacerilor Străine nr. 283/22. 10. 1923, idem, dosar 1923; la fel adresa 215 din 29. 06. adresată Ministerului de Externe care cere Arhiva „În temeiul tratatului de pace” (de la Trianon n.n.). Ibidem, dosar 1923.

²⁷ Prin adresa 179 din 20. 04. 1923, comisia îi mulțumește pentru aceste demersuri; vezi arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1923.

²⁸ Arh. OPCN—CMI Transilvania, 23. 01. 1924/452, dosar 1924.

²⁹ Art. 2 lit. b prevede „să supravegheze toate săpăturile și căutările de monumente și obiecte vechi, care nu vor fi făcute fără aprobarea Comisiunii Monumentelor Istorice”.

³⁰ Procesul verbal nr. 4 al ședinței din 01. 10. 1921 arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1921.

Diletantisimul și goana după senzațional, încălcarea legii în mod sistematic, lipsa cadrelor specializate ca și a fondurilor necesare, lipsa unor orientări ferme ale cercetării conform necesităților ei, iată câteva din importante probleme cărora comisia transilvăneană a trebuit să le facă față. Viitoarea școală de arheologie care și-a precizat în perioada interbelică mai clar problematica cercetării, neavînd însă suficiente forțe și sprijin material ca s-o aplice, s-a născut în această conjunctură de clarificări profesionale. În primii ani ai existenței comisiunii, în castrul de la Ulpia Traiana funcționau două cuptoare de ars var³¹, iar bugetul propus pentru cercetări în anul 1922 era abia de 50.000 lei. Tot în acești ani țaranii de la Cășeu își zideau casele cu pietre cu inscripții și reliefuri din ruinele taberei romane³². La toate acestea adăugăm că promovarea timidă a progresului tehnic era încă la nivel de deziderat³³. În diferite părți unde curioșii sau căutătorii de comori scormoneau pămîntul, Comisia intervine prompt de fiecare dată: așa face în noiembrie 1924 cînd este sesizată de săpăturile ilicite de la Sănghirita-Gălățeni (Gyepűszegárka), județul Mureș, unde primarul (!) săpa într-o stațiune paleolitică...

Diversele muzee ale Transilvaniei — cum este cazul Brașovului unde activa un mare animator, Julius Teutsch, director al muzeului „Țării Bîrsei“, sau Sighișoara, Arad, Oradea — se încadrează în prevederile legii, recunoscînd în organismul de la Cluj forul care dirijează cercetarea arheologică.

Pe de altă parte, societățile de științe care apar acum sînt viu susținute de comisiune; membrii acesteia vor conferența la Arad, Timișoara, Cluj, Tirgu-Mureș, făcînd o bună propagandă cauzei arheologiei românești.

Societatea istorică și arheologică din Timișoara este sprijinită prin hotărîrea ca „o parte a dubletelor din rezultatele mobile ale acestor săpături [cele de la Periamoș, conduse de M. Roska în 1924, n.n.] să le primească muzeul“³⁴, Societății muzeale din Deva i se acordă sprijinul preluîndu-se de M. Roska cercetările de la Ohaba-Ponor și făcîndu-se sondaje la Poarta de Fier, la Sarmizegetusa (unde Aristide Blank a dat 100.000 lei Muzeului din Deva pentru a se continua cercetările), pe locul unde a săpat I. Mallász, directorul muzeului; Palatul cultural din Arad este de asemenea sprijinit prin cercetările întreprinse la Semlac, Șanțul cel Mare și Pecica³⁵.

Muzeul din Oradea este beneficiarul săpăturilor făcute în 1924 de către M. Roska la Biharea, Otomani și Valea lui Mihai³⁶.

Încă din primii ani ai funcționării sale, Comisia orientează cercetarea arheologică spre probleme majore; în 1921 Roska semnalează cercetările de interes ar-

³¹ Însuși Octavian Goga, ministru pe atunci, și Virgil Cioflec, din partea Ministerului Cultelor și Artelor, semnalau prof. Lepădatu acest fapt în baza referatului inspectorului artelor Brutus Haneș, vezi arh. OPCN—CMI Transilvania, 12. 12. 1921/52, dosar 1921.

³² Vezi scrisoarea adresată directorului Liceului de stat Dej, Victor Motogna, care semnală acest fapt la 05. 12. 1923, în arh. OPCN—CMI Transilvania, 18. 04. 1924/305, dosar 1924.

³³ Comisiunea cerea generalului Fr. Moșoiu care conducea Ministerul Lucrărilor Publice, „Instalarea unor linii industriale înguste pe seama vagonetelor pentru transportarea pămîntului“ la diferitele șantiere dificile din Transilvania, arh. OPCN—CMI Transilvania, 23. 01. 1924/454, dosar 1924.

³⁴ Arh. OPCN—CMI Transilvania, 04. 03. 1924/315, dosar 1924.

³⁵ Raport M. Roska 09. 10. 1923, arh. OPCN—CMI Transilvania, 08. 12. 1923/374, dosar 1924.

³⁶ Vezi scrisoarea lui M. Roska din 03. 05. 1924, arh. OPCN—CMI Transilvania 05. 05. 1924/394, dosar 1924.

heologic ce s-ar putea face cu rezultate importante pentru istoria națională, în special în Maramureș și Hațeg. Remarcăm totodată caracterul larg al problematicii îmbrățișate — de la paleolitic pînă la feudalism —, dar în același timp și interesul marcant pe care cercetările timpului l-au stîrnit (prof. H. Obermaier din Madrid cerea în 1923 informații privind paleoliticul din România, iar prof. H. Breuil de la Universitatea din Paris anunța participarea la săpături comune în Transilvania).

Una din trăsăturile cercetării arheologice patronate de comisie este contribuția ei la îmbogățirea patrimoniului muzeal, remarcînd că problemele de conservare propriu-zisă se bucurau încă de puțină atenție din partea specialiștilor.

Față de etnografie și arhitectura populară începe, imediat după crearea Comisiunii, să se observe un interes major, pe care, desigur, personalitatea lui Al. Lepădatu și cea a lui Ioan Lupaș îl cultivau și stimulau.

În ședința din 18 ianuarie 1922 Alexandru Lepădatu îl însărcina pe M. Roska și I. Marțian să adune toate fotografiile și desenele pentru vechile biserici românești de lemn, studierea lor fiind „una din preocupările de căpetenie ale comisiunii”³⁷; în același sens vor fi însărcinați I. Lupaș și Horea Teodoru, iar arh. K. Kós de la Stana (cel care a efectuat proiectul de restaurare la Feleac) este rugat să trimită copii sau reproduceri din colecția sa de fotografii asupra bisericilor de lemn din Transilvania³⁸. Începînd din 1923, aceste studii asupra bisericilor de lemn sînt și finanțate în mod organizat (50.000 lei/1923).

Același interes pentru cultura populară îl avea și un alt fruntaș al intelectualității transilvănene, Coriolan Petranu, care scrie la 25 iunie 1923 că „din punct de vedere național, istoricului de artă din Transilvania trei lucrări se impun: 1) studiul bisericilor de lemn a căror cercetare este una din frumoasele inițiative pornite din sînul Comisiunii; 2) studiul monumentelor bizantino-române; 3) al artei populare, care după cît știm nu intră în cadrul onoratei Comisiuni”³⁹.

Nu erau puține problemele pe care le ridica în acel moment arhitectura de lemn, în special bisericile. Asupra monumentelor acționaseră din plin efectele distructive ale timpului, ale pîrjolului care trecuse nu demult, lipsurile ce veniseră imediat după terminarea războiului. Iată cît de plastic prezentau aceste cauze ale pierderii a numeroase monumente, sătenii din Satu Lung, cerînd restaurarea picturii făcute de Mișu Popp: „din cauza vremurilor vitrege, acum însă, cînd bunul Dumnezeu ne-a ajutat să ne vedem alipiți la România tuturor românilor, care se îngrijește de tot ce este nobil și frumos în această slăvită țară...”⁴⁰.

Cerînd ajutor pentru restaurarea tîmplei bisericii, locuitorii din Turcheș arătau ministrului Lepădatu sărăcia lor, precizînd că ei „înainte de rezbel erau în stare înfloritoare ocupîndu-se cu economia de vite, parte cu negoțul și o parte cu meseria”⁴¹.

³⁷ Proces verbal nr. 7 punctul 6, arh. OPCN—CMI Transilvania dosar 1922.

³⁸ Scrisoare, arh. OPCN—CMI Transilvania, 07. 11. 1924/432, dosar 1924.

³⁹ Scrisoare adresată Comisiei Monumentelor Istorice — Secția Transilvania, 25. 06. 1923/272, dosar 1923.

⁴⁰ Scrisoarea din 10. 01. 1923 prin care se cerea o sumă de 40—50.000 lei pentru restaurarea picturii făcute cu „vopsele aduse din Paris și după cum spun bătrîinii, ar fi costat toată pictura 20.000 galbeni, dați benevoli de harnicii noștri mocani de pe vremuri; în arh. OPCN—CMI Transilvania 20. 02. 1923, dosar 1923.

⁴¹ Arh. OPCN—CMI Transilvania 01. 01. 1924/351, dosar 1924.

În decursul timpului Comisia a aprobat demolarea unor biserici de lemn atunci cînd starea lor nu permitea lucrări de restaurare sau cînd referenții apreciau că importanța monumentelor nu le recomandă pentru păstrare; desigur că și bugetele alocate pentru restaurări — în general extrem de reduse — au determinat anumite priorități care și-au spus cuvîntul în defavoarea menținerii multor monumente. Dar abia pe atunci, și de acest lucru trebuie să ținem seama cu precădere, ideea că bisericile de lemn sînt tot atît de valoroase ca și alte monumente își făcea drum spre conștiința chiar a învățaților.

Dacă privim planurile de restaurare ale Comisiunii, ca și alte documente conținînd cereri de ajutor sau investiții, observăm că de pildă în primii trei ani sînt menționate 25 de biserici de lemn (în anexă), din care doar în 7 cazuri (și toate justificate de caz de forță majoră) se dau aprobări pentru demolare.

Observăm totodată că în acești ani unele biserici de lemn sînt demolate fără ca să fie cerute aprobările de rigoare (Țopa, Tămădău și Denești) și desigur că, în realitate, numărul lor a fost cu mult mai mare.

Distingem în rîndul celor care se preocupă, din însărcinarea Comisiunii, de problema consemnării unor date (inclusiv fotografice, devize și planuri) în acest domeniu, pe G. Cosma din Beiuș, sculptorul C. Keresztes din Luduș (care întocmește releveul de la Mischiu și Budiul de Cîmpie), arh. Károly Kós, pictorul D. Kabadaeff (Baia Mare), prof. Atanasie Popa.

Înainte de a trece și a prezenta cîteva din cele mai importante obiective privind restaurarea monumentelor istorice din Transilvania — largă acțiune patronată de Comisiunea regională timp de 27 de ani — vom face pe scurt bilanțul anilor 1921—1924, ani de început, dar rodnici pentru vasta acțiune de cercetare și preservare pe care o va depune perseverent în folosul monumentelor noastre⁴².

În cursul primului an de activitate, 1921, comisiei îi sînt adresate 5 cereri pentru ajutor material și tehnic: *catedrala catolică de la Alba Iulia* (lucrare condusă de Al. Fridli), care își continuă lucrările de restaurare; *biserica de la Nemșa* unde se solicită conservarea picturilor murale ale acestui monument, datat 1359; *mănăstirea Prislop*, la care sînt necesare intervenții urgente pentru că zidul absidei era crăpat în două; *casa episcopală de la Rășinari*, reședință a primilor episcopi români (o inscripție pe o grindă interioară nota anul 1780, conform raportului din 5 IV 1922/nr. 60 din arhiva Comisiunii); *altarele de pe drumul din Săliște, Tilișca, Gața și Sibiel*, care trebuiau grabnic restaurate în mod corect și *biserica din Feleac* (al cărui proiect i se dă inițial lui I. Manz din Cluj și este definitiv elaborat de arh. Károly Kós de la Stana).

În anul 1922 înregistrăm o solicitare sporită din partea cultelor, atribuind această situație (50 de cereri) prestigiului pe care personalitatea comisiei l-a cîștigat deja, ca și faptului că, pe planul Comisiunii Centrale, conservarea și restaurarea monumentelor este gîndită ca o acțiune de largă amploare, căreia i se acordă mai mult sprijin, iar Transilvania ocupă unul din locurile principale în strategia Comisiunii.

Imposibilitatea aplicării prevederilor legii din 1919 este deseori remarcată atunci cînd analizăm hotărîrile luate de Comisie pentru oprirea exportului de

⁴² Unele date referitoare la aceste probleme se află în bună parte publicate în Rapoartele Comisiunii și, începînd cu anul 1926, în anuarul acesteia. — Autorul nu și-a propus aici să prezinte situația fiecărui caz în parte, întrucît nu acesta este obiectivul prezentului studiu, un asemenea demers rămînînd pentru o lucrare viitoare.

bunuri culturale „artă antică și antichități din țară (mai ales argintăria inaeștrilor din secolul al XV-lea și al XVII-lea), care fiind de o înaltă valoare artistică sînt foarte căutate în străinătate“⁴³, pentru care se fac demersuri energice de oprire la nivelul Ministerului de Finanțe, respectiv la Direcția Generală a Vănilor.

În vederea realizării acelei atitudini de respect față de monumente, a unei rețele de informare și de veghe în același timp la starea lor de sănătate, Comisia transilvăneană încă în octombrie 1922 are inițiativa numirii unor membri corespondenți din rîndul celor mai prestigioși intelectuali — învățători, profesori, preoți, artiști —, atît români cît și aparținînd naționalităților maghiară și germană⁴⁴. Rîndul celor numiți va spori în 1923 și cu prezența altora: St. Tășiedeanu (preot), Aurel Filimon (directorul Palatului Cultural de la Tîrgu-Mureș), C. Haldenwang (procurist la Sighișoara), E. Sigerus (publicist la Sibiu), Alexandru Lupescu (profesor la Blaj), Victor Motogna (directorul Liceului din Dej), Valer Lîterat (profesor la Făgăraș), Ioan Băncilă (la Asociația Astra Sibiu), Dr. Ionel Pop (avocat Cluj), Julius Teutsch (mare industriaș la Brașov), T. Brediceanu (director de bancă la Brașov), G. Cosma (profesor la Beiuș)⁴⁵, la care se vor adăuga în 1924 arh. K. Kós, părintele V. Botean, C. Costendi, și V. Șuța (profesor la Carci Mari)⁴⁶.

Cîtă importanță acorda comisia acestor membri, reiese de pildă din adresa care le făcea cunoscută noua funcție și care arăta că „monumentele noastre istorice se împart în două categorii: în cele mobile și imobile... Păstrarea, îngrijirea și supravegherea lor este o datorie patriotică și culturală, care ne obligă să adunăm pe cei mai buni din acest colț de țară, înzestrați nu numai cu simțul și cunoștințele necesare, ci și animați de dorința de a ne sta într-ajutor la opera de conservare și supraveghere a acestor monumente istorice. Sîntem convinși că *activitatea dv. în această direcție va cere multe sacrificii*, dar nu mai puțin sîntem încredințați, că în această muncă Dv. nu vă veți uita la greutățile și jertfele inerente unei astfel de însărcinări, ci la frumoasele roade ce le vom culege în urma muncii comune...“⁴⁷. Sarcina dificilă la care în mod conștient comisia antrena intelectualii transilvăneni în nobila operă de prezervare a monumentelor a fost primită cu entuziasm și totală aderare. Este meritul comisiei de a fi știut să utilizeze într-un mod atractiv o pîrghie fără de care activitatea ei ar fi fost mult îngreunată. Ajutorul direct, sugestiile, informațiile și faptul că membrii corespondenți erau agenți de difuzare a unei atitudini de respect față de actul cultural, au făcut mult bine. Imediat după numirea sa, Aurel Filimon consideră că este necesar ca să se facă înainte de toate „conscrierea tuturor bisericilor și monumentelor cu o fotografie despre ele, făcînd astfel un tablou detailat care ar conține pe scurt toate datele necesare unei monografii și anume: anul clădirii, materialul din care s-a construit, de cine s-a construit, inscripțiunile aflătoare, exterior

⁴³ Referat Iulian Marțian privind lucrarea Dr. Csaki „Monumente istorice ale națiunii săsești din Ardeal”, arh. OPCN—CMI Transilvania 12. 01. 1922/63, dosar 1922.

⁴⁴ Printre cei numiți se află: Laurențiu Bran (preot la Suplac, Sălaj), Ioan Bîrlea (prof. la Sighet), Constantin Oancea (preot la Cioara-Alba), Dr. A. Crăciunescu (prof. la seminarul din Sibiu), A. Nanu (prof. la Turda), C. Pavel (prof. la Beiuș), Dr. Gh. Ciuhandrea (asesor consistorial la Arad), Nicolae Munteanu (canonic la Lugoj), Ilie Cristea (prof. la Liceul greco-ortodox la Brașov) și Ilie Cîmpianu (protopop la Tg. Mureș). Conform procesului verbal nr. 2/15. 11. 1922, arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1922.

⁴⁵ Proces verbal nr. 3, ședința din 10. 01. 1923.

⁴⁶ Conform procesului verbal nr. 9 din 08. 12. 1924.

⁴⁷ Arh. OPCN—CMI Transilvania nr. 186/1923, dosar 1923.

și interior, cimitirul cu crucile vechi și inscripțiuni, odoarele bisericești, cărțile vechi și inscripțiunile lor, icoanele vechi și inscripțiunile lor⁴⁸. Faptele erau, pentru anii de atunci, cele mai importante, și la fapte trec toți cei investiți cu calitatea de membru corespondent. Victor Motogna semnalează imediat stema Moldovei care se afla încadrată într-unul din pereții din Uriul de Sus și care probabil că provenea de la Ciceu⁴⁹.

Vom reține atenția prezicînd că acum se pune problema restaurării unor obiective cu importanță de referință din punct de vedere istoric, artistic, arhitectonic sau al soluțiilor de restaurare alese; astfel, intră sub dezbaterea comisiei monumentele de la Sic, biserica ortodoxă din Cluj, cea din Turda, Demsușul, Vadul, Mojna, Sîntana, Ciumbrud, Crasna, Topîrcea, Ocna-Sibiului, Vințul de Jos, Săcele—Satulung etc. Remarcăm în cadrul acestui vast cîmp de activitate, care solicita mari responsabilități în alegerea celor mai reprezentative și în același timp, mai prost conservate monumente, faptul că deciziile luate de comisie sînt corecte. Remarcăm de asemenea că solicitările celor 35 de biserici reformate adresate cu încredere noului organ de specialitate, creat de puțin timp în Transilvania, atestă prestigiul de care se bucura.

Pe planul de activitate al Comisiunii se înscrie acum și rezolvarea unor probleme mai dificile, care presupuneau mult tact și răspundere: comisia este însărcinată cu cumpărarea și preluarea castelului Buia⁵⁰ (a aparținut în 1598 lui Sigismund Báthory, apoi lui Mihai Viteazul, iar în 1922 era în proprietatea lui Bela Mauer), cerere sprijinită de către Octavian Goga și V. Cioflec, cu preluarea și restaurarea castelului de la Hunedoara⁵¹.

Vom prezenta mai jos cîteva din monumentele ce s-au restaurat în acești ani de început ai Comisiunii ardeleni: printre primele obiective se numără biserica Sf. Nicolae din Făgăraș, care este cercetată încă din 1919 de N. Ghica și unde în 1921 se încep „ceva lucrări exterioare, mai ales în pridvor, care este foarte dărăpănat...”⁵², lucrări încredințate sculptorului I. Ștefănescu, cel care a restaurat și tîmpla de la Fedeșoioi (Rîmnicu-Vîlcea). Exprîmîndu-și părerea că cei din Transilvania trebuie singuri să-și gospodărească fondurile, N. Ghica îl înștiințează pe președinte că la Făgăraș Comisiunea Centrală a acordat 155.000 lei pentru restaurare. Nu numai la Făgăraș starea monumentului reclamă grabnică conservare. Acest lucru se petrece în 1922 și în cazul bisericii reformate din Turda, unde din 1900 se propusese restaurarea coloanelor și a portalelor principale dinspre miazănoapte și apus (piese din secolul XV), sau la biserica reformată din Viștea care era amenințată direct de dărîmare și care era propusă spre renovare și de

⁴⁸ Arh. OPCN—CMI Transilvania 30. 08. 1923/320, dosar 1923.

⁴⁹ Despre piesă vezi și catalogul „Moldovai vajdák czimere a szószéken”, scrisoarea în arh. OPCN 24. 05. 1923/253.

⁵⁰ Vezi documentul din 27. 06. 1922, arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1922.

⁵¹ Castelul a fost preluat de statul român la 05. 03. 1919 (conform adresei Consiliului orășenesc Hunedoara 2. 064 — 1919, 14. 04. 1919) în arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1921 și s-a oferit ca dar național regelui, în urma unei întîlniri între prefectul de Hunedoara și Gh. Văitoianu la Arad, de către cele 49 comune ale județului (conf. 20. 09. 1922/154). În 1923 castelul era deja vizitat: „... de multe ori vin sute de elevi de pe la toate școlile din țară”, cf. scrisoarea lui Vasile Cosma, 24. 05. 1923/258 CMI Transilvania, dosar 1923.

⁵² Scrisoarea lui Ghica către Al. Lepădatu 28. 09. 1921 nr. 13/1921, arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1921.

vechea Comisiune a Monumentelor Istorice Maghiare⁵³. Gravă era soarta bisericii reformate din Căseiu, monument ridicat de familia Jakes pentru ordinul franciscan, ce posedă la nord de biserică o mănăstire⁵⁴. Nu rareori, în judecățile pe care le fac, membrii comisiei trebuie să opteze pentru soluții „ieftine”; analizând planul și devizul făcut de Wagner bisericii din Rodna Veche, I. Marțian arăta că „planul bisericii se va putea constata cu exactitate numai dacă se vor face, în acest scop, săpăturile necesare. În liniamente mari este însă evident că pare să fi fost o construcție cu trei năi și două turnuri dinspre vest. Năile laterale par a fi despărțite de naia principală prin columnne, deasupra cărora erau așezate capitelluri corintice, iar boltele erau în arcuri, precum se poate cunoaște după resturile ce se găsesc în împrejurime. Din toate acestea rezultă că această biserică a aparținut stilului de tranziție și pare a fi fost construită spre finele secolului al XII-lea”. Și vizitând turnul (declarat de altfel în 1904 monument istoric) conchide că refacerea acestuia ca și a bisericii ar fi prea costisitoare, dar conservarea se impune⁵⁵.

Dificilă era situația la mănăstirea Rîmețului, unde trebuia „în jurul bisericii absolut necesar să se efectuiască unele lucrări de pământ, canale pentru scurgerea apei și pardoseală de beton”, iar „acoperișul care este din șindrilă” e edificat într-un mod foarte primitiv de către săteni; raportul mai constata „că coperișul cel original a fost de forma evidențiată în schiță și deci și repararea lui s-a preliminar în acest mod”⁵⁶.

Referitor la pictura murală, starea ei la multe monumente era precară. Ne vom opri asupra bisericii din Săliște pentru că ne oferă și posibilitatea de „a intra” în intimitatea metodologiei și concepției de restaurare de atunci; în raportul pictorului I. Mihail (cel care a restaurat și fresca din pridvorul bisericii Doamnei din București), pictor al Comisiunii Monumentelor Istorice, se semnală că „la bolta corului, unde vechea frescă este în întregime păstrată și acoperită cu spoeli de var...”, în exterior se vor consolida și restaura frescele existente, dar prin aceasta „nu înțelege, nici completarea ei, și nici retușarea ei pe unde lipsește, și cu atât mai puțin renovarea ei, ci consolidarea ei unde tencuielile cu picturi sînt slabe, desprinse sau burdușite... se va completa prin tonuri neutre care să contribuie la armonia ansamblului fără să altereze cituși de puțin caracterul vechii picturi, care este, și rămîne un document al trecutului nostru și nu i se poate aduce nici o atingere sub nici un cuvînt”⁵⁷.

Probleme deosebite va stîrni în rîndul comisiei chestiunea restaurării arcaadelor (logiilor) de la Sebeș; ca să ne facem o opinie asupra clauzelor pe care le pune comisia, le vom reproduce mai jos: „1) Cei 4 pereți înconjurători și acoperișurile se vor păstra în actuala lor formă și alcătuire; e interzisă orice adăugire sau supraclădire. 2) În interesul plasticii arcurilor, e neapărată nevoie ca partea cu laturi (spaleltere seite [sic]) a acestora să rămînă liberă. Nu se vor pune, deci, nici

⁵³ Referitor la comună M. Roska preciza că este amintită ca Terravysta la 1304 (în datele arhivei Consistoriului romano-catolic din Alba Iulia); un registru al zecimilor papale o amintește în 1342, iar în 1437 aici își are reședința episcopul romano-catolicilor iobagi(?) cf. Raport 03. 04. 1922, arh. OPCN—CMI Transilvania, 05. 04. 1922/87.

⁵⁴ M. Roska preciza că în 1922 biserica nu mai avea sacristie și sanctuar, dar turnul sta încă întreg, amintind stilul gotic, conform Raport 08.05. 1922 arh. OPCN 22. 06. 1922/98.

⁵⁵ Coraport I. Marțian 30. 06. 1923, arh. OPCN—CMI Transilvania, 18. 06. 1923/287.

⁵⁶ 30. 12. 1923, Béla Balházy, inginer al statului, arh. OPCN—CMI Transilvania, dosar 1923.

⁵⁷ Raport 28. 09. 1922 — arh. OPCN—CMI Transilvania. 02. 10.1922/161.

ferestre, nici uşe decât numai pe partea din interior, aşa cum s-a şi contemplat de Dl. inginer Binder (autorul proiectului — n.n.). Această regulă se va aplica şi la cele 4 intrări unde există grilaj care va trebui îndepărtat. 3) Nu se admite nici o spargere în zidul interior (vechiul zid înconjurător cu al bisericii) în scop de a face ferestre sau uşe, ci dimpotrivă se va îngriji de bunăstarea lui, ca unul ce formează o parte integrantă din clădirea istoriei. 4) Fundamentele pereţilor ce se vor dărma se vor lăsa neatinse, pentru a nu slăbi construcţia. 5) Nu se va schimba nimic pe faţadă ci se vor păstra şi repara ciubucurile, profilaturile, ramele arcurilor şi soclul existente acum. 6) Hornurile nu se vor zidi ci numai propti⁵⁸.

Eforturile de a restaura după norme ştiinţifice, de a păstra prin intervenţie forma iniţială a monumentului sînt preocupări de căpetenie ale Comisiunii şi-n aproape toate cazurile, chiar dacă astăzi soluţia aleasă nu este considerată cea mai potrivită, Comisiunea a analizat profund modul de restaurare şi şi-a bazat hotărîrile pe rapoarte şi planuri concrete care prezentau starea monumentului.

Principalul arhitect, Richard Wagner, specialist cu o mare experienţă, va avea în grijă pînă în anul 1929, întocmirea documentaţiilor tehnice pentru cele mai multe monumente restaurate în această perioadă: catedrala de la Alba Iulia, biserica din Rîpa Rîmeţului, Mesentea, Prislop etc.

Din confruntările concrete cu monumentele şi adecvarea soluţiilor potrivit cunoştinţelor şi tehnicii timpului, vor fi extrase concluzii şi se va fundamenta ştiinţific opera de conservare-restaurare, ceea ce va îmbogăţi domeniul, va contribui la constituirea unei experienţe tipice şi unice, româneşti, în marea operă de restaurare a monumentelor, de ocrotire şi valorificare a patrimoniului nostru cultural.

IOAN OPRÎŞ

ANEXA

LISTA

bisericilor de lemn cercetate de către Comisia transilvăneană între 1922—1924

1922

1. Biserica din Topa, jud. Bihor, demolată fără aprobare şi vîndută pentru lemne unui antreprenor. O semnalează D. Onciul şi V. Drăghiceanu; făcută din stejar foarte vechi, cu vechime de peste 400 ani. Demolată în 1923. Arhiva oficiului pentru patrimoniul cultural naţional. Fond CMIS. Tr. 05. 11. 1922/187.

2. Biserica din Hărăstăş, jud. Cluj (probabil 1773), restaurată începînd cu anul 1923; cf. 10. 12. 1922/194.

3. Biserica din Cernatu Săcelelor, jud. Braşov, biserică de piatră, clădită pe temelia celei de lemn — 1782 (?) — între 1849—1862, propusă pentru restaurare.

4. Biserica din Jucul de Jos, jud. Cluj, biserică veche strămutată din Bargo prund (Prundul Bîrgăului) în 1791 şi în care a fost botezat G. Bariţ — doresc să o înlocuiască cu alta nouă —, i se atribuie 20.000 lei pentru restaurarea în 1923; cf. 21.05.1922/109.

5. Biserica din Bogdana, jud. Sălaj, cere aviz de demolare. Biserica este ridicată din 1753, cuprinsă şi în vechea listă maghiară (din 1775) — lemn stejar, Stejar gros cioplit în feţe, are pictură în interior; cf. 03. 06. 1922/143.

⁵⁸ Scrisoare adresată lui M. Csaki, arh. OPCN Transilvania, 30. 06. 1924/365, dosar 1924.

6. Biserica din Coroeșteni — Vulcan, jud. Hunedoara, parohia cere să se aprobe demolarea și vinderea lemnului de frasin și brad din biserica veche de lemn edificată la sfârșitul veacului XVIII și zugrăvită la 1832; cf. 10. 06. 1922/113.

7. Biserica din Seghiște, jud. Bihor, monument de la începutul sec. XVI. Comisiunea aprobă demolarea datorită stării monumentului; cf. 28. 06. 1923/226.

1923

8. Biserica din Fildul de Mijloc, jud. Sălaj, monument căruia i se acordă 5.000 lei pentru lucrări de reconstruire; cf. 08. 10. 1923/279.

9. Biserica din Fildul de Jos, jud. Sălaj, monument reconstruit la Feiurd—Finață, dându-i-se un ajutor de 5.000 lei pentru reconstituire; cf. proces verbal 31. 08. 1923.

10. Biserica din Cetea, jud. Bihor, CMI aprobă vânzarea monumentului și reconstruirea lui; cf. 05. 08. 1923/265.

11. Biserica din Măgura, jud. Bistrița-Năsăud, biserică construită între 1750—52, declarată monument istoric; are acoperișul aproape ruinat; se cedează Com. Pestișu (jud. Solnoc-Dobâca) unde se va reconstrui; cf. 10. 09. 1922/145 și 05. 09. 1923/257.

12. Biserica din Hodișa, jud. Satu Mare, se aprobă vânzarea bisericii altei localități, nenominalizată; cf. 18. 05. 1923/202.

13. Biserica din Forosig, jud. Bihor, monument zugrăvit în anul 1821, construit din stejar, cu acoperiș și turn subțire, demolată prin aprobarea Comisiunii; cf. 27. 05. 1923/257.

14. Biserica din Toplița, jud. Harghita, monument adus din Meșterhaza (Stînceni), jud. Harghita și considerat monument de lemn de mare expresivitate; cf. proces verbal nr. 10 din ședința Comisiunii din 31. 08. 1923.

15. Biserica din Rebrîșoara, cătunul Ghersa, jud. Bistrița-Năsăud, biserica este inclusă în lista monumentelor la propunerea lui I. Marțian și se restaurează în 1924; cf. proces verbal nr. 12 din ședința Comisiunii din 08. 12. 1923.

16. Biserica din Bicălat, jud. Cluj, biserica de lemn, demolată fără aprobarea Comisiunii; cf. 20. 04. 1923/178.

17. Biserica din Tămădău, jud. Bihor, monument apreciat de G. Cosma, demolată fără aprobare în august 1923; cf. Raport G. Cosma, 22. 07. 1923/419.

18. Biserica din Benești, jud. Bihor, monument demolat fără aprobare; cf. Raport G. C., 22. 07. 1923/419.

1924

19. Biserica din Mogoș, jud. Alba, monument care se restaurează începînd cu anul 1924; cf. 23. 01. 1924/455.

20. Biserica din Nearsova, jud. Cluj, Comisia aprobă demolarea bisericii; cf. 18. 12. 1924/447.

21. Biserica din Mischiu, jud. Cluj, se aprobă demolarea monumentului în baza raportului lui M. Roska; cf. 13. 11. 1924/416.

22. Biserica din Budiul de Cîmpie, jud. Mureș, biserică demolată cu aprobarea Comisiunii fiind în gravă stare de deteriorare; cf. 28. 01. 1924/414.

23. Biserica din Chimitelnic, jud. Mureș, biserică construită în 1670, obține aprobarea de demolare a Comisiunii; cf. 03. 03. 1924/318.

24. Biserica din Apoldul de Jos, jud. Sibiu, biserică cumpărată în sec. XVIII din Ocna Sibiului și „reflecștată în comuna sus-numită la anul 1792”, zugrăvită de Simion ot Craiova și recomandată spre renovare de N. Iorga; cf. 25. 03. 1924/220.

25. Biserica din Buzești, jud. Satu Mare, monument sesizat Comisiunii de Dr. Iacob Radu și propusă pentru restaurare; cf. 11. 10. 1924/388.